

TASAVVUFUN ALTIN ÇAĞI

KONEVİ VE TAKİPÇİLERİ

Ekrem Demirli

SUFI
KİTAP

TASAVVUFUN ALTIN ÇAĞI
Konevî ve Takipçileri

Ekrem Demirli

BİRİNCİ BÖLÜM
XII-XIV. ASIRLARDA ANADOLU'DA
DÜŞÜNCE HAYATI

İslam Düşüncesinin Olgunluk Dönemi Olarak XIII. Asra Bakmak

Yaklaşık bir asrı geçen akademik araştırmalar, henüz İslam'ın içtimai, siyasi ve en önemlisi entelektüel tarihi hakkında kabul edilebilir bir tasnif ortaya koyabilmiş değil! Ne Müslüman bilim adamları ne bilimsel araştırmalarda onların öncüleri olan oryantalistler, İslam'ın entelektüel mirası hakkında geçerli bir perspektif ortaya koyamadı. Pek çok sebep akla gelse bile, bizce en önemlisi, geniş bir özel-cüzi ilimler alanına yayılmış İslam bilimleri üzerindeki araştırmaların nihai hüküm vermeyi meşru kılacak bir düzeye ulaşmamış olmasıdır. Bu meyanda sadece Osmanlı döneminde yazılmış eserlerin kahir ekseriyetinin yazmalar halinde kaldığını bile dikkate alsak, sağlıklı bir çerçevenin ortaya çıkamamış olması mazur sayılabilir. Ancak mazereti büyük bir soruna dönüştüren ise bu 'malul' ve 'mazur' hükmün, yapılabilecek çalışmaların gidişatını belirleyecek şekilde dogmatik bir üslupla tarihleri tasnif etmesidir. Bu tasnif, İslam bilimlerinin gelişim süreçlerini erken bir tarihten itibaren durağanlaştırıp bilhassa Gazzâlî'den sonra gerileme ve çöküş devirleri olarak yorumlama eğiliminde kendini gösterir. Dikkate değer hususlardan birisi çağımızda

bilimlerin devirlerini tespitteki pek çok araştırmaya öncülük eden İbn Haldun'un da benzer bir teoriyi dile getirmiş olmasıdır. Bu itibarla İbn Haldun'un *bedavet-hadaret* ekseninde ortaya koyduğu bilimlerin gelişim-gerileme süreçlerinin bir eleştirisi yapılmaksızın sağlıklı bir bilim tarihçiliğinin ortaya çıkamayacağını vurgulamak gerekir.

Bu dogmatik yaklaşım için XIII. asır -veya bir öncesi ve sonrası- bir durağanlık ve hatta gerileme çağıdır. Bu devre, İslam bilimlerinde imtizaç döneminin yaşandığı, bilimlerin asli karakterlerini kaybettikleri bir dönem olarak düşünülmüştür. Vakıya baktığımızda bu yaklaşımın tutarsız olduğunu söyleyebileceğimiz pek çok veri ortadadır. Bu çağda İslam düşüncesinin gidişatını önemli ölçüde belirleyen pek çok kitap yazılmış, önemli gelenekler oluşmuş, bilim geniş kesimlere yayılmış, bir yandan medreseler öte yandan tarikatlarla birlikte dinî düşünce hem yaygınlaşmış hem yeni kavramlar ve üsluplar kazanmıştır. Bu bakımdan söz konusu asırların dikkatli bir şekilde ele alınması gerekmektedir.

Bu yönüyle İbnü'l-Arabî'nin kendi devrini de içine alacak şekilde İslam'ın devirlerine şahitliği önemli bir bakış açısı sunabilir. İbnü'l-Arabî kendi devrini teşkil eden XIII. asır için "İslam marifetinin kemale erdiği devirdir" der. Onun tarih anlayışı, "Varlıkta tekrar yoktur" ve "Her şey yeniden yaratılır" ilkelerine dayanan bir varlık anlayışının neticesidir. Buradan hareketle tarih anlayışını geliştirirken 'zamanın ruhu' veya 'asrın ruhu' diyebileceğimiz bir kavramla yüzyılları ve bu devirlerde ortaya çıkan ürünleri yorumlar. Meselenin ayrıntısına girmeden söyleyebileceğimiz husus, bu devrin, yani XIII. asır ile XII ve XIV. asırların marifette *altın devir* olmasıdır. İbnü'l-Arabî tarih teorisini bir ağaç misaliyle açıklar: Ona göre İslam'ın ilk

asrı ağacın kökleştiği asır iken ikinci devresi ağacın gövdesinin ve dallarının oluştuğu devirler, son devri de gayenin ortaya çıktığı meyve dönemidir. Bu misal bilim tarihinde bilinen bir misal olduğu kadar aynı zamanda Konevî, Mevlana ve hatta Hacı Bektaş-ı Veli gibi sufiler tarafından da çeşitli maksatlarla yorumlanmış bir misaldir. Her halükarda söyledikleri husus, İslam'ın bu devresinin bir marifet, olgunluk ve kemal devresi olmasıdır. Bu asırlar İbnü'l-Arabî, Sadreddin Konevî, Ebherî, Fergânî, Cendî, Mevlana, Yunus Emre, Hacı Bektaş-ı Veli gibi pek çok âlim ve düşünürün yetiştiği asırlardır.

Bu devri ayrıcalıklı kılan en önemli husus, Doğu'dan Batı'ya ve Batı'dan Doğu'ya doğru gerçekleşen entelektüel hareketlilik. Bir yandan Moğolların baskılarıyla Batı'ya doğru gerçekleşen nüfus hareketleri, öte yandan Endülüs'ün zayıflamasıyla birlikte Doğu'ya doğru gerçekleşen hareketlilik, Konya ve civarındaki şehirleri merkez haline getirmiştir. Selçuklu-Osmanlı düşünce ve bilim hayatı bu devrin bir ürünü olarak ortaya çıkmışken, bu entelektüel hareketlilik geniş bir kültür ve bilim coğrafyasını da ortaya çıkartmıştır. Fetihle başlayan bu devirde Anadolu tarihte hiç kazanmamış olduğu bir tefekkür derinliği kazanmış, daha uzun bir süreç dâhilinde *Büyük Anadolu* diye isimlendirebileceğimiz bir bölgenin evrensel bilim ve kültürün üretildiği bir merkez haline gelmesinin zeminini oluşturmuştur.

Burada hiç kuşkusuz Selçuklu-Osmanlı siyaset anlayışlarının büyük bir rolü olmuştur. Ancak siyaset kadar önemli bir faktör de yedinci asırdan itibaren Bağdat merkezinde oluşmuş İslam bilim-düşünce anlayışının geleneğiydi. Anadolu'da ortaya çıkan bu düşünce hayatı esas itibarıyla Bağdat merkezindeki bilim ve düşünce hayatının bir devamından ibaretti. Anadolu -bilhassa Ege bölgesi- tarihte bir kez daha bilim ve felsefe mer-

kezi olarak tebarüz etmişti. Sözü edilen dönem, önce sofistler, ardından Sokrates-Platon ve Aristoteles ile birlikte Grek felsefesinin en önemli ürünlerini verdiği devirdir. Ardından gelen devirlerde Anadolu eski üretkenliğine müsavi bir bilim merkezi değildi. Müslümanların bu bölgeye yerleşmeleriyle birlikte Anadolu'nun tarihteki yeri temelli bir değişim göstermiş, coğrafya genişlemiş, kültür ve bilim alanlarında üretken bir dünya ortaya çıkmış, her şeyden önemlisi evrensel kültüre değer üretebilen bir Anadolu kültürü ve düşüncesi ortaya çıkmıştır. Bu devir çerçevesinde İslam dünyasına bakınca, bir yandan Nasireddin Tûsî gibi İbn Sînâ takipçilerinin öncülüğünde gelişen tercüme ve telif çalışmalarıyla bilimlerin yeniden kurulduğu Doğu İslam Dünyası'nda; hadis ve din bilimleri alanındaki çalışmalarla Mısır'da, felsefe ve tasavvuf alanındaki çalışmalarla Endülüs'te, belki hepsinden daha önemli ve etkili olan metafizik düşüncenin yeniden yorumlandığı Şam-Konya hattında yoğun bir bilimsel etkinliğin gerçekleştiğini gözlemliyoruz. Bu şehirlerin arasında Konya'nın özel bir öneme sahip olduğunu belirtmeliyiz. Selçuklu-Osmanlı devrinin en önemli entelektüelleri bu gelenek içerisinde yetişmiştir. Bunların başında Müeyyidüddin Cendî, Saîdüddin Fergânî, Fahreddin Irâkî gibi isimler gelir. Bunlar İbnü'l-Arabî-Konevî'nin birinci nesil şarihleri ve yorumcularıdır.

Bu şarihler arasında özellikle iki isim Osmanlı düşünce hayatının en etkili şahsiyetlerindedir. Birincisi Osmanlılarda medresenin kurucusu kabul edilen Davud Kayserî, diğeri ise Osmanlı medreselerinde okutulan metinlerden bir kısmını yazmış olan Molla Hamza Fenârî'dir. Molla Fenârî'nin geleneksel İslam bilimleri alanındaki uzmanlığının ardından bir Konevî şarihi olması, bu geleneğin etkilerinin geniş kesimlere ulaşmasını sağlamıştır. Yazarın en önemli kitabının ismi bile

XIII. asırdan itibaren ortaya çıkan ve Osmanlı düşüncesine yön veren temayülü göstermek bakımından kayda değerdir: *Misbâhü'l-üns beyne'l-makul ve'l-meşhûd* (Akledilen ve müşahede edilen arasında ünsiyet kandili). Fenârî, Konevî'nin ana bakışını belirleyen akıl ile vahiy ve tasavvufi tecrübe arasındaki irtibatı aramaktadır. Kayserî de devrinin etkili düşünürlerinden birisiydi. Onun İbnü'l-Arabî'nin en önemli eseri olan *Fusûsu'l-Hikem'e* ve ardından İbnü'l-Fârız'ın şiirlerine şerh yazması, Anadolu'daki düşünce hayatının derinleşmesi bakımından büyük önem taşımıştır. Dikkate değer hususlardan birisi de özellikle bu iki isim üzerinden gerçekleşen Şia ve Sünni dünyanın düşünce hayatı arasındaki ilişkilerdir. Esas itibarıyla bu ilişkiler başka kanallarla da sürmekteydi. Her şeyden önce tasavvuftaki Ehl-i Beyt muhabbeti Şia ile Sünni dünya arasındaki ortak bağlardan birisiydi. Öte yandan Meşşâî felsefe geleneğinin zayıflamasıyla birlikte İshrâkîlik'in güç kazanması da Sünnilikle Şiilik arasındaki entelektüel ilişkileri kuvvetlendirmişti. Bu noktada Kutbuddin Şîrâzî'nin ve Ebherî'nin önemli bir yeri olduğu anlaşılmaktadır. Ancak Kayserî ve Fenârî gibi isimler, İbnü'l-Arabî ve Konevî geleneğinin Şii dünya üzerinde güçlü bir şekilde tesir icra etmelerini sağlamıştır. Bu bakımdan Anadolu'daki düşünürler aynı zamanda İran ile Anadolu coğrafyasını da birbirine bağlayabilmişlerdir.

Fenârî'den sonra yine çok önemli isimlerin ortaya çıktığını görmekteyiz. Bunların başında kanaatimce çok ihmal edilmiş bir aileden gelen ilim adamları vardır. Bu aileden en çok bilinenleri Kutbuddin İznîkî ile Kutbuddinzâde Muhammed İznîkî'dir. Bunlar yazdıkları pek çok eserle İbnü'l-Arabî ve Konevî'yle oluşan geleneğin yaygınlaşmasına katkı sağlamışlardır. Bunların arasında farklı devirlerden Şeyh Bedreddin Simâvî, Ahmed İlahî, Abdullah İlahî, Yavsî Muhammed Efendi, Bâlî Sofyavî vb.

pek çok ismi saymak mümkündür. Bütün bunlar XIII. asırdan itibaren oluşmuş olan metafizik geleneğin farklı devirlerdeki temsilcileri olarak Anadolu düşünce hayatını inşa edenlerdir.

Bu devirdeki düşünce hayatı, Tanrı-insan ilişkilerine odaklanmıştı. Bu bakımdan ana mesele insanın tanınması, onun kabiliyetlerinin geliştirilmesi olarak görülmüştü. Vahdet-i vücûd bu sorunu açıklayan bir çerçeve olarak yorumlanmış, Tanrı-âlem ve insan ilişkisi bu ekseninde tartışılmıştır. Bunun tabii bir neticesi olarak ahlak meselesi, insan özgürlüğü, iyilik-kötülük sorunu ele alınmış, bütün âlem ilahi isimlerin tecelli ettiği bir ayna şeklinde yorumlanarak Tanrı-âlem irtibatı izah edilmiştir. Aynı zamanda insan üzerinde odaklanan bu anlayış, günümüz tabiriyle, bir hoşgörü anlayışının şekillenmesi demektir. Çünkü bu düşünceye göre insan, âlem aynasının cilası, varlık sebebi, Tanrı'nın maksadı ve gök kubbenin direğidir. Böyle bir varlık, her şeyden çok itinaya mazhar olmalıydı. XIII. asırdan itibaren daha köklü hale gelen insana hizmet eden kurumlar, bu anlayışın bir neticesi olarak ortaya çıkmıştı. Öyle görünüyor ki bu devirde ortaya çıkan anlayış, kendi devrinde dünya üzerinde başka bir yerde yoktu. Bu itibarla mesela İbnü'l-Arabî ve takipçilerinin paradoksal insan-âlem teorileriyle söz gelimi biraz daha sonra İtalya'da yaşamış olan Dante'nin *İlahi Komedya*'sındaki insan ve hakikat anlayışını karşılaştırmak mümkündür: Dante'nin Cehennem-Araf ve Cennet bahislerinde ele aldığı düşünce, iyinin çok iyi, kötünün ise çok kötü olduğu siyah-beyaz bir dünyayı temsil eder. Bir siyaset ve ahlak kitabının böyle bir keskinliğe dayandırılmasının kendi içerisinde önemli gerekçeleri bulunabilir. Ancak bu siyah-beyaz dünya, Dante'nin hakikat anlayışını sınırlayan bir unsur olarak ortaya çıkar. Nitekim benzer bir yaklaşım, Dante'nin Hz. Peygamber ve Hz. Ali hakkındaki kanaatlerin-

de de tezahür eder. Dante İtalya'nın kurucu düşünürü olarak görülebilir. Hâlbuki İbnü'l-Arabî ve takipçilerinin düşüncesi siyah ile beyazın değil, daha paradoksal bir dünya görüşünün ürünüdür. Bu dünyada beyaz vardır, siyah vardır, fakat her siyah özünde beyazı da barındırır. XIII. asır ve sonrasındaki İslam düşüncesindeki iyimserliğin ve insancılığın temeli bu anlayıştır. Bu itibarla on üçüncü asır sonraki dönemler için hâlâ vazgeçilmez referans asrı olarak kalmayı sürdürmektedir.

XII-XIII. Asırlarda Anadolu'da Tasavvufi Düşüncenin Önemli Temsilcileri

Bir Bilim ve Düşünce Merkezi Olarak XII-XIII. Asırlarda Anadolu

Anadolu'da gelişen tasavvufi düşünce XII, XIII ve XIV. asırlarda teşekkül eden düşünce ve bilim hayatının bir devamı olarak ortaya çıktı. Anadolu'daki düşünce hayatının kurucu düşünürleri bu coğrafyayı miladi VIII. asırdan itibaren Bağdat civarında teşekkül etmiş İslam bilim, düşünce ve siyaset tefekkürüne eklemleyebilmiş, metruk ve ihmal edilmiş bir coğrafyayı en geniş sınırlarına varıncaya kadar genişletmişlerdi. Osmanlı ve Cumhuriyet devirlerini içerecek şekilde devam eden bu gelenek, bazen şerhler, bazen kendi özgün üretimleri içerisinde her daim bu 'kurucu' asra bağlı kalmıştır. Bu itibarla XII. ve XIII. asırlar Anadolu'daki bütün düşünce ve tasavvuf hareketlerinin ana kaynağı olarak hatırlanmalıdır. Fetihle birlikte başlayan bu süreçte Anadolu, tarihte hiçbir zaman sahip olmadığı bir tefekkür derinliği kazanarak 'Büyük Anadolu' diye isimlendirebileceğimiz bir zemin dâhilinde evrensel bilim ve kültür dünyasının merkezî bölgelerinden birisine dönmüştür. Artık Anadolu coğrafyasından söz etmek, bir yandan Kafkas-

lar ve onun üzerinden Orta Asya'nın ileri bölgelerine doğru, bir yandan Balkanlar, bir yandan Bağdat ve Şam üzerinden İslam'ın merkezî bölgelerine doğru genişleyen bir kültür ve bilim merkezinden söz etmek haline gelmiştir. Anadolu'daki düşünce hayatından söz etmek, her şeyden önce, bu bölgeyi hatırı sayılır bir bilim, kültür ve siyaset merkezi haline getiren süreçten söz etmektir. Buradaki büyük soru şudur: Anadolu'yu böyle bir merkeze çeviren şey neydi?

XII. ve XIII. asırlar Türklerin Anadolu'ya yerleşmelerinin geniş ölçüde tamamlanıp bu coğrafyanın Bağdat merkezinde teşekkül etmiş İslam bilim ve siyaset anlayışının parçası haline geldiği bir devre karşılık gelir. Aynı zamanda bu asırlar, Haçlı savaşları ve ardından gerçekleşecek Moğol istilasının İslam toplumuna getirdiği yıkımlara şahitlik etmiş asırlardır. Bu itibarla Anadolu düşünce hayatının kurucu düşünürleri, Selçuklu devri düşünce hayatını kuranlar olduğu gibi aynı zamanda entelektüel geleneklerini büyük ölçüde Selçuklulardan tevarüs eden Osmanlı toplumunun düşünce hayatının kurucuları kabul edilebilir. Bu asırlarda ortaya çıkan düşünce hayatı günümüze varıncaya kadar etkinliğini belirli bir ölçüde sürdürebilmiştir. XIII. asırda Anadolu'daki düşünce hayatının kurucu düşüncesi, Selçuklu-Osmanlı düşüncesinin kuruluşunda ve en nihayetinde etkilerini günümüzde de gördüğümüz bir düşüncedir.

XII. ve XIII. asırlar Türklerin Müslümanlaşma sürecini tamamlamalarıyla birlikte belirleyici bir amil olarak İslam dünyasının siyasi-askerî-entelektüel serüvenine etkin bir şekilde katıldıkları bir dönemdir. Şii ve Sünni ayrışmasında Selçuklular, Fâtımî Şiiiliğine karşı Bağdat merkezli Abbasi halifeliğini desteklemişlerdi. Bu destek İslam'ın müstakbel devirlerini ve gidişatını derinden etkilemiş, İslam dünyasında hâkim düşün-

cenin Sünnilik olmasının önünü açmıştır. Bu itibarla Anadolu düşünce hayatı daha önce Bağdat'ta teşekkül etmiş bilim ve düşünce hayatının bir devamı şeklinde gerçekleşmiştir. Bağdat bütün İslam ilimlerinin merkezi kabul edilebilir: Fıkıh, kelim, dil bilimleri, felsefi bilimler vb. Bağdat'ta teşekkül etmişti. Anadolu'nun İslam coğrafyasına katılmasıyla birlikte Bağdat'la irtibatlı başka bilim merkezleri de ortaya çıkmıştır. Bu itibarla Konya, Malatya, Kayseri, Sivas, Urfa vb. ikinci derecede önemli olan ilim merkezlerine şahit olmaktayız. Fakat bu şehirler içinde en etkilisi Konya oldu. Konya merkezinde teşekkül eden düşünce hayatı, çevresindeki şehirleri de etkilemiş, geniş bir ilim merkezi ortaya çıkmıştı. Bu devirde sadece Anadolu'da değil, Anadolu'yla paralel bir şekilde Memlûklü Mısır'ında ve Azerbaycan-Maveraünnehir ve Doğu İslam dünyasında önemli bir bilim hareketi gözlemlenmektedir. Bu bakımdan XIII. ile XIV. asırlarda gözlenen bu gelişme, İslam düşüncesinin çok önemli bir dönemine karşılık gelir. Bu düşünce hayatını iki merhalede ele alacağız: Birincisi bu düşüncenin ana özellikleri, ikincisi ise önemli temsilcileri ve onların eserleri.

Tarihsel Süreç: İslam Düşüncesinin Olgunluk Devrinin Bir Aynası Olarak Anadolu'daki Düşünce Hayatı

İslam Bilim ve Düşüncesinde Tedahül Devri ve Neticeleri

Anadolu'daki tefekkürün referans devri saydığımız XII ile XIII. asırlar, İslam bilim ve düşüncesinde temel sorunların çözüldüğü bir devirdir. Müslümanlar Hz. Peygamber'in irtihalinden sonra süratle sınırlarını Batı'da Kuzey Afrika üzerinden İspanya'ya, Doğu'da Hindistan'a, Kuzey'de Hazar'a kadar

genişletmişlerdi. Buralarda bulunan farklı dinlere mensup insanların bir kısmı İslam'a girmiş, bir kısmı kendi inançlarında kalmayı sürdürmüştü. Bundan sonraki iki veya üç asır boyunca en önemli mesele, İslam'ın yayıldığı coğrafyanın aynı zamanda bilim ve düşünce bakımından fethiydi. Müslümanlar kısa zamanda Akdeniz'deki en önemli kültür merkezlerini ele geçirmişler, eski kültür ve bilimlerle din arasında bir uzlaşma sağlayarak İslam düşüncesini ortaya çıkartmışlardı. İlk büyük sorun, Grek felsefesi ve Helenistik düşüncenin tercümeler yoluyla İslam dünyasına girmesiyle birlikte, akıl ve vahiy meselesi olarak ortaya çıkmıştı. İslam'da dinî düşünce ve bilimler evveleminde bu sorun muvacehesinde gelişmişti.

Hiç kuşkusuz bu süreç, aynı zamanda, İslam dünyasındaki büyük krizlerin de kaynağıydı. Burada 'kriz' ile dinin anlamı, vahyin bilgi kaynağı olarak değeri ve yorumu, akıl-vahiy ilişkileri, insan özgürlüğü, siyaset ve ahlak gibi hayatın bütün alanları hakkında pek çok tartışmanın ortaya çıkmasını ifade ediyoruz. En nihayetinde bu krizleri, Grek felsefesinin etkisi altında gelişen metafizik anlayış ile dinî düşünce arasında ortaya çıkan büyük krize bağlamak mümkündür. Bu kriz, esas itibarıyla İslam kelimcileri ile filozoflar arasındaki tartışmada kendini gösterse bile özellikle Mutezile ile Eř'arî kelamı arasında ortaya çıkan başka tartışmalara da yansımıştı. Gazzâlî en önemli kitaplarından birini *el-Munkiz*, yani dalaletten kurtaran diye isimlendirmiş, daha sonraki eserine de *İhya* demişti. Her iki isimlendirme de bu kriz sürecinin aşılması çabasına karşılık gelmekteydi. Gazzâlî'den sonra krizin aşılması çabası Fahreddin Râzî tarafından sürdürölmüş, bu süreç İslam bilimleri arasındaki *tedahül süreci*yle yeni bir evreye geçmişti. Bu süreçte kelam ve felsefe arasında olduğu kadar kelam ekolleri ve tasavvuf ile kelam ve felsefe arasında da konu ve üslup benzerlikleri ortaya çıkmış, İslam bilimleri

yeni bir evresine girmişti. Bu itibarla Anadolu'nun düşünce ve irfan hayatı, tedahül devrinin, yani Râzî sonrasının bir neticesi olarak ortaya çıkmıştır.

İslam dünyasında bilimlerin tarihsel gelişim seyrini en iyi anlatan yazarlardan birisi İbn Haldun kabul edilebilir. İbn Haldun tarih ve toplumsal süreçleri tahlil ettiği *umran* teorisiyle bilimlerin bedavetten hadarete doğru gelişim süreçlerinde tedahül sorununa bir bilim sorunu olarak dikkat çekmiş, fakat meseleye eleştirel bir şekilde yaklaşmıştır. Ona göre felsefe ile kelamın konularının benzeşmesi -veya kelamın felsefeleşmesi- Râzî'yle gerçekleşmişti. İbn Haldun benzer bir gelişmenin tasavvufta olduğunu belirtmiştir. Bu tespit belirli bir ölçüde doğru görünmektedir. Bu itibarla XII. asır ve sonrasındaki düşünürleri belirli bir alana tahsis etmek zor görünür. Herhangi bir yazar fıkıh, kelim veya felsefe -bilhassa mantık- dil bilimleri ve tasavvufla ilgili eserler kaleme alabilmiştir. Üstelik bu alanlar arasında ortak bir yaklaşım ortaya çıkmıştır. Bu nedenle Anadolu'da gelişen düşünce hayatının önemli özelliklerinden birinin 'bütüncüllük ve disiplinler üstü' bir yaklaşım sergilemek olduğunu belirtmeliyiz. Bu düşünürler istisnai olarak belirli alanlara tahsis edilebilirler. Bu bütüncüllük yaklaşımı, en çok tasavvuf tarihindeki değişimde gözlemlenebilir.

İslam filozoflarıyla kelamcılar arasındaki uzun tartışmalar neticesinde metafizik düşünce belirli ölçüde zayıflamış olsa bile, metafizik, sufiler tarafından yeniden canlandırılacaktı. Sufiler, özellikle İbnü'l-Arabî ve takipçileri, İslam'ın evrensellik ilkesini metafizik düşünceyle anlatmışlardır. Bu durumda onlar, Tanrı'nın varlığı, Tanrı-insan ilişkisi, ahlak, ahlakın temel ilkeleri, tabiat anlayışı, iyilik-kötülük sorunu gibi düşüncenin temel sorunlarını evrensel bir üslupla anlatmaya çalışmışlardır. Bu yaklaşım, vahdet-i vücûd anlayışının bir neticesiydi. Başta

İbnü'l-Arabî olmak üzere Mevlana, Yunus Emre ve Hacı Bektaş gibi sufilerde görülen insan sevgisi, bütün inançlara belirli bir ölçüde hoşgörü, tabiatın Allah'ı gösteren bir delil olarak saygı görmesi vb. düşünceler bu evrensellekle ilgilidir.

Bu dönemdeki düşünce hayatının en önemli özelliklerinden birisi, bilimler arasında tasavvufun çevreden merkeze yaklaşması, tasavvufi bakış açısının bütün bilimleri etkilemiş olmasıydı. Bu itibarla Anadolu'nun tefekkür hayatında tasavvufun merkezî yer tutması, bilimler alanındaki bu yer değişiminden kaynaklanır. Bu durum metafizik ilminin yeniden yorumlanmasıyla ilgilidir. İbn Sînâ ve Farabi gibi düşünürlerin sistematik hale getirdiği metafizik düşünce, Gazzâlî ve Fahreddin Râzî gibi düşünürlerin elinde güç kaybetmişti. Metafiziğin tekrar güç kazanması sufilerin yorumlarıyla oldu. Özellikle Konevî ve talebeleri bunu sağladılar. Bunun yanı sıra tasavvuf, özellikle kelim ve fıkıhın etkisinde geliştiği devre göre daha merkezî hale gelmiş, özellikle İbnü'l-Arabî ve Konevî'yle birlikte de İslam bilimlerinin merkezine yerleşmişti.

Yeni ifade ve anlatım biçimlerinin ve şiir-hikâye dilinin gelişmesi, İslam düşüncesinin geniş kesimlere ulaşmasını sağlamıştır. Bu durum, evveleminde tarikatlar gibi yaygın eğitim kurumlarının ortaya çıkmasıyla ilgili görülebilir. Ancak bundan daha önce başka bir gelişme olmuştu: Şii bir eğitim vermesi amaçlanan el-Ezher'in kurulmasıyla birlikte Sünni eğitim amaçlayan Nizamiye medreseleri kurulmuş, bunun neticesinde bilginin geniş kesimlere ulaştırılması amaçlanmıştı. Medreselerin yaygınlaşmasıyla birlikte pek çok bilim genel tedarik faaliyetinin bir parçası haline geldiği kadar aynı zamanda bu amaçla yazılan kitapların daha teknik ve açıklanabilir bir üslupta yazılması gerekmiştir. Bu duruma en iyi

misal, sözünü ettiğimiz çağda yaşamış önemli bir felsefeci ve mantıkçı olan Esîrüddin Ebherî'dir (ö. 663/1264). Ebherî *Hidâyetü'l-hikme*'sinde İslam filozoflarının görüşlerini tedris edilebilir bir şekilde özetlemiştir. Bu tarz eserler için şerhler ve haşiyeler yazılmış ve daha büyük kitaplar bu tarz eserler üzerinden takip edilebilmiştir.¹ Bahsettiğimiz devir aynı zamanda şerh geleneğinin başladığı bir dönemdir. Bu bakımdan başta İbn Sînâ'nın *el-İşârât*'ı üzerine yazılan ve *muhâkemât geleneği* diye adlandırılan şerh geleneği² olmak üzere felsefede, mantıkta, tasavvufta pek çok şerhin yazılmaya başlandığı bir dönemle karşılaşırız. Bunun yanı sıra tarikatların ve tekkelerin de İslam toplumunda yayıldığına şahit olmaktayız. Bu ikili durum, İslam dünyasında bilginin yaygınlaşmasını sağlayan çok önemli bir amildir. Binaenaleyh bir yandan medreselerin yaygınlaşmasıyla bilimin ve öte yandan tarikatların yaygınlaşmasıyla tasavvufi terbiyenin geniş kesimlere ulaşması, İslam toplumunu daha sağlam bir yapıya kavuşturmuş olmalıdır. Bu gelişme, bir tefekkürün kültürel ve medeni kurumlarını inşa etmesi olarak da yorumlanabilir.

Genel özelliklerini bu şekilde dile getirdiğimiz düşünce hayatı, çok önemli temsilciler yetiştirmiştir. Bunların bir kısmını tanıyarak düşüncenin boyutlarını daha iyi kavrayabiliriz.

- 1 Ebherî'nin eserini dikkate aldığımızda şu şerh ve haşiyeleri zikredebiliriz: Mirek Buhari (ö. 740/1339), *Şerhu Hidâyeti'l-Hikme*, Yazma, [t.y.] 54 vr. Süleymaniye Kütüphanesi Amcazade Hüseyin Bölümü, no. 320; *Hâşiye alâ Şerhi Hidâyeti'l-Hikme li Mirek*, Seyyid Şerif Cürcani (ö. 816/1413), Yazma; Molla Sadra (ö. 909/1503), *Şerhu Hidâyeti'l-Hikme*, Luknow, Matbaa-i Alevi, 1308; Kadi Mir Meybûdî (ö. 909/1503), *Şerhu Hidâyeti'l-Hikme*, Luknow, Matbaa-i Alevi, 1301.
- 2 Fahreddin Râzî, Kutbuddin Şîrâzî, Nasirüddin Tûsî, Müeyyidüddin Nahcivanî, Seyyid Şerif Cürcani ve İbn Kemmûne gibi âlimlerin *İşârât* şerhleri ve haşiyeleri ilk başta akla gelenlerdir.

Anadolu'da Düşünce Hayatı: Olgunluk Devrinde Tasavvuf

Anadolu'daki düşünce hayatının kurucu asırları olan XII. ve XIII. asırlar, tasavvufun tekâmül dönemine karşılık gelir. Tasavvufun gelişim sürecini tamamlamasıyla İslam'da nazari gelenekleri temsil eden felsefenin ve kelamın gelişim süreçlerini ikmalî arasında fark vardır. İslam felsefesi ve kelam en büyük isimlerini X ila XI. asırlarda yetiştirmiş, mezhepler teşekkül etmişken, tasavvuf tarihinde tekâmül devri daha sonraya kalmıştır. Bunun en önemli sebeplerinden birisi, Gazzâlî öncesinde tasavvufun kelam ile fıkıh gibi bilimlerin etkisi altında gelişmiş olmasıdır. Tasavvuf, fıkıh-kelam geleneğinin yeni bir evreye erişmesiyle müstakil bir hale gelebilmiştir. Öte yandan tasavvuf başından itibaren nazariyata karşı bir ameliye olarak tezahür etmişti. Hâlbuki kelam veya felsefe gibi ilimler başından itibaren bir nazari düşünce şeklinde gelişmişti. Bu ayrım tasavvuf ile diğer bilimlerin gelişim seyirlerinin farklılaşmasına yol açmıştır. Gazzâlî (ö. 505/1111) öncesindeki sufi yazarların en önemlilerinden birisi olan Ebu Nasr Serrâc (ö. 378/988) bu hususu vurgulayarak tasavvufun ilimler arasında yer alma sürecindeki güçlüklerle dikkat çekmiştir. Ancak dikkate değer hususlardan birisi, tasavvufta nazari temayüllerin amelî alanda ortaya çıkan sorunlarla irtibatlı bir şekilde gerçekleşmiş olmasıdır. Tasavvuf, amel ve ahlak ilmi şeklinde gelişirken ortaya çıkan sorunlarla birlikte felsefe ve kelamın ele aldığı temel konuları yorumlayarak kendi nazariyesini ikmal etmiştir. XIII. asır ve sonrası bu nazariyenin evrensel bir üslupla ifade edildiği bir devirdir. Bu süreçte tasavvuf İbnü'l-Arabî ve Konevî'nin çabalarıyla İslam filozoflarının tanımladığı şekliyle bir metafizik haline gelmiştir. Tasavvuf tarihindeki bu değişim, sufilerin başından beri büyük bir sorun olarak üzerine eğildikleri 'tasavvufi bilgiye miyar

bulma' meselesiyle irtibatlıdır. Cüneyd-i Bağdâdî, Ebu Nasr Serrâc, Ebu Tâlib Mekkî, Abdülkerim Kuşeyrî ve Kelâbâzî gibi isimler, bu sorunu *sünni tasavvuf* anlayışıyla çözmek istemişlerdi. Bu anlayışta tasavvuf Ehl-i sünnet akide ve fıkıh ilkelerini kabul eden bir bâtinî fıkıh veya ahlak olarak yorumlanmıştı. Gazzâlî öncesinde tasavvufun İslam bilimleri içerisinde yer alma mücadelesinde en önemli gelişme buydu. Gazzâlî'nin *el-Munkiz*'da tasavvufu 'kurtarıcı bilim' diye müjdelemesi, bu anlayışın bir neticesiydi. Sünni tasavvufun ortaya çıkması, İslam toplumunda büyük bir uzlaşının gerçekleşmesi demektir. Bunun neticesinde tarikatlar yaygınlaşmıştır. İbnü'l-Arabî ve Konevî ise tasavvufa miyar bulma işini, daha evrensel bir dille yapmak istemişlerdi. Bunun anlamı, mevzusunun, meselelerinin ve ilkelerinin tespit edilerek tasavvufun kesin bir ilim olarak ortaya konulmasıydı.

Bir bilimi 'müdevven bilim' haline getiren şeylerden birisi mütensipleri arasındaki tutarlılıktır. Tutarlılık bir bilimde kullanılan yöntemin doğruluk ölçütlerinden birisi olarak görülmüştür. Bu itibarla tasavvufun kesin bir ilim şeklinde ortaya konulması, İbnü'l-Arabî, Konevî, Davud Kayserî, Molla Fenârî gibi sufilerin temel hedefini teşkil etmişti. Bu amaçla onlar, bütün sufileri aynı anlayışta toplamak istemişlerdi. Vakıa bu tasavvuf anlayışı, XII. asırdan itibaren sufilerde -belirli farklılıklar olmakla birlikte- gözlemlenen hâkim bir bakış açısıydı. Şimdi bu tasavvuf anlayışının bazı ana unsurlarını ortaya koyalım.

Sufiler ilimlerini ilm-i ilahi veya marifetullah vb. isimlerle isimlendirmişlerdi. Bunun anlamı, İslam filozoflarının kullandığı anlamıyla, metafizik demektir. Binaenaleyh ister ilm-i ilahi ister başka bir tabir kullanılsın kastedilen metafiziktir. Bunu en ayrıntılı şekilde ortaya koyan Konevî olmuştu. Konevî İslam filozoflarının metafizik anlayışlarından iki önemli netice

çıkartacaktı: Birincisi evrensel bir bilim olarak metafizik ilminin imkânlarıydı. İnsanlar başından beri zaman ve mekânla sınırlı olmayan veya kişiye göre değişmeyen doğrunun peşindeydi. Bu itibarla metafiziğin gelişimi sofistlerin 'Her şeyin ölçüsü insandır' anlayışlarına bir meydan okumaydı. Metafizik ilminin ortaya çıkması, insanın *görelî olmayan bilgi* arayışından doğmuştu. Müslüman düşünürlerin de varmak istediği yer burasıydı. İslam âleminde metafizik düşünce ciddi tartışmalara yol açmış olsa bile, özellikle İbnü'l-Arabî ve Konevî bu nesnellik ilkesine büyük önem vermişler ve her insanın ortak olduğu bilginin ne olabileceğini araştırmışlardır. Başka bir ifadeyle sufiler açısından metafiziğin iddiası, İslam'ın evrensellik iddiasıyla bağdaştırılabilecek bir iddiaydı. Bunun için İbnü'l-Arabî ve Konevî metafiziği yeniden yorumlamışlar, onun konu, mesele ve ilkelerini belirlemişlerdi. Buna göre metafiziğin konusu Tanrı'nın varlığı olmalıdır. Bunun anlamı Tanrı'nın varlığının bir kabul olarak görülmesi demektir. Konevî ve takipçileri burada İbn Sînâ'dan ayrışır. Metafiziğin meseleleri, Tanrı ve âlem irtibatıydı. Bu nedenle âlem hakkındaki bilgimiz ve özellikle âlemin bir parçasını teşkil eden nefis hakkındaki bilgimiz Tanrı hakkındaki bilgimizin bir parçası olarak görülmüştür. Bilginin araçları ise Allah'ın isimleriydi. İbnü'l-Arabî ve geleneğinin ilahi isimler meselesine büyük önem vermesinin sebebi buydu. Özellikle bu amaçla Esma-i Hüsnâ şerhleri yazılmış, ilahi isimler pek çok çalışmaya konu edinilmiştir.

Anadolu'daki tasavvuf düşüncesi hâkim karakteri bakımından vahdet-i vücûd diye isimlendirebileceğimiz bir ana fikre sahiptir. Vahdet-i vücûd kaynak bakımından nasların metafizik yorumuyla ortaya çıkmıştır. Bu anlayışa göre herkesin bedihî bir şekilde kabul ettiği varlık Hak'tır. Bu itibarla Hak'a "Mutlak Varlık" demek vahdet-i vücûdun kabul ettiği bir ilkedir. İkinci merhalede ise Allah-âlem irtibatı veya insan-